

KONSEPT HAQIDA QARASHLAR*Rahimov Fayziddin Rustamovich**Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti doktoranti***МНЕНИЯ О КОНЦЕПЦИИ***Рахимов Файзиддин Рустамович**Аспирант Ташкентского института текстильной и легкой промышленности***VIEWS ON THE CONCEPT***Rahimov Faiziddin Rustamovich**PhD student of the Tashkent Textile and Light Industry Institute*

[https://orcid.org/
0004-0010-6022-1044](https://orcid.org/0004-0010-6022-1044)

fayziddin@gmail.com

Annotatsiya. Zamonaviy tilshunoslikning asosiy yo'nalishi fanlararo tadqiqotlar bo'lib, uning korrelyativ komponenti "kontsept" atamasi hisoblanadi. Tilshunoslikning milliy va madaniy xususiyatlarini o'rganish konseptual ishlanmalar sohasidagi asosiy muammodir. Ushbu maqolada konsept haqida dunyo tilshunoslarining fikrlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: konsept, leksika, madaniyat, lingvomadaniyat, dunyo, ong.

Аннотация. Основным направлением современной лингвистики являются междисциплинарные исследования, а его коррелятивной составляющей является термин «концепт». Исследование национально-культурных особенностей языкознания является основной проблемой в области концептуального развития. В данной статье анализируются мнения мировых лингвистов о концепте.

Ключевые слова: концепт, лексика, культура, языковая культура, мир, сознание.

Abstract. The main direction of modern linguistics is interdisciplinary research, and its correlative component is the term "concept". The study of national and cultural characteristics of linguistics is the main problem in the field of conceptual development. This article analyzes the opinions of world linguists about the concept.

Keywords: concept, lexicon, culture, linguistic culture, world, consciousness.

Kirish. Bugungi kunda tilshunoslikda "konsept" atamasining bir nechta ta'riflari mavjud. Jumladan, kognitiv atamalar lug'atida berilgan ta'rifga ko'ra, tushuncha (lotincha conceptus, conceptum-"tushuncha") ".... xotiraning operativ mazmun birligi, aqliy leksika, miyaning kontseptual til tizimi, inson psixikasida aks etgan dunyoning butun manzarasi." Holbuki, aqliy leksika so'zlar va ekvivalent birliklar haqidagi bilimlarni til qobiliyatida aks ettiruvchi murakkab tizimdir. [5, 97-99].

Konsept inson ongidagi madaniyat to'pi sifatida qaraladi va ba'zi hollarda unga ta'sir qiladi [13,67]. S.G.Vorkachevning fikriga ko'ra, "konseptning lingvomadaniy o'ziga xoslik bilan

ajralib turadigan aqliy shakllanish sifatida belgilanishi lingvistik bilimlarning antropotsentrik paradigmasini shakllantirishdagi tabiiy qadamdir." [14, 67].

Hozirgi zamon tilshunosligida konsept kognitiv tilshunoslikning boshlang'ich tushunchasi hisoblanadi. Biroq, zamonaviy kognitalogiyada "kontsept" tushunchasi mazmuni turli ilmiy maktablar va ayrim tadqiqotchilarning nazariyalarida sezilarli darajada farq qiladi. Konsept aqliy kategoriya bo'lgani uchun ham kuzatishning iloji yo'q, shu jihat uning talqinida asosiy rol ni egallaydi. Konsept tushunchasi bugungi kunda mantiqshunoslar, madaniyatshunoslar, faylasuflar va psixologlarning tadqiqotlarida ham uchraydi va

barchasida ekstralingvistik talqinlar o'z aksini topadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. V.V. Krasnixning fikriga ko'ra, "konsept - bu umumiy, mavhum, lekin lingvistik ong tomonidan maxsus ifodalangan, milliy-madaniy belgilar bilan belgilangan barcha valentlik bog'lanishlari yig'indisida "obyekt" g'oyasini kognitiv qayta ishlaydigan tushunchadir" [4, 196]. Konsept hissiylik, konnotatsiya, aksiologik tabiat, ismning mavjudligi bilan tavsiflanadi, garchi konsept bir vaqtning o'zida ifodalanishi mumkin bo'lgan birliklarning butun qatorini ifodalashi mumkin. Konsepsiya hissiylik bilan ajralib turadi. Lingvokulturologiya XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan antropotsentrik paradigmaning nisbatan eng yangi yo'nalishlaridan biridir. Ushbu yo'nalishda konsept madaniyatning asosiy birligi vazifasini bajaradi. Madaniyat tushunchalar va ular o'rtasidagi munosabatlar yig'indisi sifatida e'tirof etilib, olimlarning fikricha, konseptni o'rganishda u yetkazadigan madaniy ma'lumotlarning ahamiyatiga e'tibor qaratish kerak. Konseptual tabiatni lingvomadaniy yondashuv prizmasi orqali tushunish til va madaniyatning o'zaro ta'siri va bog'liqligi masalasini yuqori o'ringa qo'yadi.

Tushunchaning ong bilan bog'liqligi va konseptdan farqli o'laroq, nafaqat tavsifiy-tasniflangan, balki obrazli-empirik xususiyatlardan iborat ekanligi inkor etilmaydi [11, 41]. Tilshunoslikda konsept hodisasini tushunish lingvokognitiv va lingvomadaniy jihatdan amalga oshiriladi. Demak, kognitiv tilshunoslikda konsept tushunchasi "bizning ongimizning aqliy yoki psixik resurslari birligi va inson bilimi va tajribasini aks ettiruvchi axborot tuzilmasi; xotiraning operativ mazmun birligi, aqliy leksika, tilning konseptual tizimi va inson psixikasida aks ettirilgan dunyoning butun manzarasidir" [2, 90]. Lingvomadaniy yondashuv esa konseptni madaniyatning asosiy birligi sifatida tushunishni nazarda tutadi. N.N. Boldirevning fikricha, kontseptning shakllanishi bilishning barcha shakllari asosida sodir bo'ladi, yani: "sezgi tajribasi, obyektiv-amaliy faoliyat, aqliy, eksperimental kognitiv va nazariy-kognitiv faoliyat, verbal va noverbal muloqot asosida [3,43].

Tadqiqot metodologiyasi. Shaxs ongidagi aqliy hodisa sifatida konsept jamoat kontseptual sohasiga, ya'ni madaniyatga kirishdan iborat bo'lib,

madaniyatning birligi sifatida harakat qiladigan konsept jamoaviy tajribaning mustahkamlanishi bo'lib, u shaxsning mulkiga aylanadi. V.I.Karasikning so'zlariga ko'ra, bu yondashuvlar shaxsga nisbatan turlicha tavsiflanadi: lingvokognitiv tushuncha shaxs ongidan madaniyatga, lingvomadaniy tushuncha esa madaniyatdan shaxs ongiga yo'naltirilgan. Shu munosabat bilan ta'kidlash kerakki, ushbu yo'nalishlarni ajratish faqat tadqiqot texnikasi hisoblanadi. [4, 117].

I.V.Karasik konseptga "inson hayotining turli sohalariga uzatiladigan boshlang'ich madaniy ta'lim" deb ta'rif berib, uni "ahamiyatlilik, obrazlilik va konseptual tomonlari bilan ajralib turadigan ko'p o'lchovli semantik shakllanish" deb hisoblaydi [4,129]. Konseptual tomoni - uning tilda mustahkamlanishi, belgilanishi, belgisi va ta'rifi. Konseptning obrazli tomoni narsa va hodisalarning sezgilar orqali idrok qilinadigan va xotirada aks ettiriladigan xususiyatlaridan iborat. Konseptning ahamiyatlilik rejasi konseptning butun jamoa va xususan shaxs uchun aqliy shakllanish sifatidagi ahamiyatini isbotlashdan iborat.

Bugungi kunda tilshunoslikda konseptni tushunishda integratsiyalashgan yondashuvning bir necha yo'nalishlari mavjud. Ushbu sohalardan biri doirasidagi konseptning ta'riflari S.X. Lyapin [6], V.A. Maslova [7] va boshqalarning ishlarida uchraydi. Jumladan, S.X. Lyapin konseptni "jamoaviy ongdagi u yoki bu til shaklida obyektivlashtirilgan ko'p o'lchovli madaniy ahamiyatga ega ijtimoiy-psixik shakllanish" deb tavsiflaydi [6, 11-35]. V.A.Maslova esa konseptni "insonning butun faoliyati mazmunini aks ettiruvchi bilimlar majmui" va shu bilan birga "lingvistik va madaniy o'ziga xoslik bilan ajralib turadigan va ma'lum bir etnik madaniyatning tashuvchilarini u yoki bu tarzda tavsiflovchi semantik shakllanish" [7, 208].

Biroq, konsept to'g'risidagi mavjud turli xil ta'riflarning barchasi uchun umumiy xususiyat: til, ong va madaniyatni birgalikda o'rganish g'oyasi ekanligini alohida ajratib ko'rsatish mumkin. "Konsept" atamasi fanlararo tushuncha bo'lib, u fikrlash va tushunish, arxivlash va axborotni qayta ishlash muammolarini o'rganadigan ko'plab ilmiy sohalarning mavzularini qamrab oladi

M.V.Pimenova kontseptning deyarli o'xshash tushunchasini taklif qiladi: "Konsept - bu dunyoning bir bo'lagi yoki uning bir qismi haqidagi ma'lum bir g'oya bo'lib, u turli xil xususiyatlari bilan ifodalangan, turli lisoniy usullar va vositalarda amalga oshiriladigan murakkab tuzilishga ega. Konsept dunyoning alohida qismlari to'g'risidagi bilimlarning kategorik va ahamiyatlilik xususiyatlarini namoyish qilish qobiliyatiga ega. Konseptning tuzilishi ma'lum bir madaniyat uchun funksional jihatdan muhim bo'lgan xususiyatlarni aks ettiradi. Muayyan madaniyat uchun ahamiyatli bo'lgan ma'lum bir tushunchaning to'liq tavsifi uni ifodalashning keng qamrovli usullarini o'rganish orqali namoyon bo'ladi [12, 10]. S.G.Vorkachevning fikriga ko'ra, konsept - bu verbal xususiyatga ega bo'lgan va etnik-madaniy jihat bilan ajralib turadigan jamoaviy bilimlar birligi [15,65]. Olim ta'kidlaganidek, aqliy shakllanish etnik-madaniy xususiyatga ega bo'lsagina konsept bilan bog'lanishi mumkin. N.D.Arutyunova konsept dunyo va inson o'rtasida vositachi vazifasini bajarish uchun mo'ljallangan madaniy qatlamni tashkil qiladi, deb hisoblaydi. Konsept milliy an'ana, xalq og'zaki ijodi, din, mafkura, hayotiy tajriba, san'at, his-tuyg'ular va qadriyatlar tizimi o'rtasidagi munosabat natijasi sifatida talqin etiladi [1, 3]. M.V.Nikitin kontseptning mohiyatini ma'no-mazmun bilan yaqin aloqada ko'rib chiqadi: "konsept va ma'no haqida gapirganda, biz mohiyatan bir xil mavzu - ong birliklarini mavhumlash, umumlashtirishning kontseptual darajasi bilan shug'ullanamiz. Ma'noda tushunchalarga taalluqli mazmun, tuzilish, tizimli aloqalar, aks ettiruvchi tabiat va boshqa narsalar saqlanib qoladi" [9, 89].

V.A. Maslovaning ta'kidlashicha, kontsept inson faoliyatining mohiyatini aks ettiruvchi bilimning "kvant"i va lingvomadaniy o'ziga xoslik bilan ajralib turadigan va ma'lum bir etnik madaniyatning tashuvchilarini u yoki bu tarzda tavsiflovchi semantik shakllanish". V.A.Maslova o'z fikrining davomi sifatida kontseptning bir qator o'zgarma xususiyatlarini keltiradi:

1) ifodalangan va maydon tuzilishiga ega bo'lgan inson tajribasining minimal birligi;

2) bilimlarni qayta ishlash, arxivlash va taqdim etishning asosiy birligi;

3) kontsept harakatlanuvchi chegaralar va o'ziga xos funksiyalar bilan tavsiflanadi;

4) konsept ijtimoiy hodisa, uning grammatikasi assotsiativ soha bilan belgilanadi.

5) madaniyatning asosiy bo'g'ini [7,46-47].

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, bir qator olimlar kontseptda mavzu tasviri, kontseptuallik va ahamiyatlilik kabi tarkibiy qismlarni ajratib ko'rsatadilar. Demak, kontseptning predmet shaklidagi komponenti inson xotirasida aks ettiriladigan narsa, hodisa, hodisalarning ko'rish, eshitish, tahlil, ta'm va hid bilish xususiyatlaridan, ya'ni amaliy bilimlarning tegishli belgilaridan iborat.

Kontseptning kontseptual jihati kontseptning tildagi tavsifini, belgilanishini, xususiyati tuzilishini, ta'rifini va boshqa tushunchalar bilan bog'liq holda qiyoslanishini nazarda tutadi. Kontseptning ahamiyatlilik jihati bu tarbiyaning shaxs uchun ham, butun til jamiyati uchun ham ahamiyatini tavsiflaydi [4, 129].

Kontseptni tahlil qilishda eng muhimi, nutqda hech bir konsept to'liq ifodalanmasligidir. Bu haqda Z.D.Popov va I.A.Sternin quyidagi fikrlarni aytishadi:

-konsept individual bilishning natijasi bo'lib, u o'z navbatida murakkab tushuntirish vositalarini talab qiladi;

-konsept murakkab tuzilishga ega emas;

-konseptning barcha ifodalarini yozib olish mumkin emas [10, 29-30].

Tilshunoslikning hozirgi bosqichida olimlar quyidagi asosiy konsept sohalari aniqladilar:

-shaxs (nutq, til, odamlar, oila, qarindosh, ona, ota, ism ...);

-dunyo (sayohat, yer, sayyora, mamlakat, ona yurt, shahar);

-tabiat (o'simlik, hayvon, hosil, non, yer, suv, o'rmon, yoz, bahor, qish, kuz);

-shaxslararo munosabatlar va ijtimoiy tushunchalar (yangi, eski, mehmon, mezbon, go'zallik, salomatlik, do'stlik, bayram, o'yin, ish, fan, talaba, o'qituvchi, maktab);

-axloqiy tushunchalar (yomonlik, yaxshilik, xushmuomalalik, dangasalik, maqtanish);

-his-tuyg'ular (nafrat, sevgi, quvonch, qayg'u, baxt);

-san'at (muzey, teatr, ma'bad, sport, kitob, drama, rasm).

Eng muhim tushunchalar tilda kodlangan. Tushunchalar turli lisoniy darajadagi birliklar: leksemalar, frazeologik birliklar, maqol va matallar, aforizmlar, grammatik shakllar va sintaktik tuzilmalargacha bo'lgan so'z ifodasini topadi. Agar konsepsiya madaniyatga tegishli bo'lsa, u leksik va grammatik jihatdan faol amalga oshiriladi. Natijada, har bir tilda yadroviy madaniy qadriyatlar va milliy mentalitet xususiyatlarini ifodalovchi kalit so'zlar mavjud.

Nazariy manbalarni o'rganish fanda "konsept" tushunchasining paydo bo'lishi til, ong va madaniyat o'zaro bog'liqligining qonuniyatlari va xususiyatlarini boshqa nuqtai nazardan ko'rib chiqishga imkon beradi. Kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, psixologiya, madaniyatshunoslik, falsafa kabi fanlar o'rtasidagi munosabatlarning yangi jihatlari, albatta, bu til hodisalariga doir mazmunli tadqiqotlar ko'lamini kengaytiradi va tilning semantik masalalarini o'rganishni samaraliroq qiladi.

Xulosa. Shunday qilib, hozirgi bosqichda ilmiy adabiyotlarda "konsept" tushunchasining ko'plab ta'riflari paydo bo'ldi. Ushbu atamaning barcha talqinlarining xilma-xilligiga qaramay, konsept bir ovozdan aqliy makonning birligi sifatida tan olingan. U dunyo haqidagi bilimlarni tizimlashtiradi va dunyo bo'linishlarining milliy o'ziga xosligini aks ettiradi. Konsept deganda biz fikrning operativ birligidagi bilimlarni miqdorlashtirish va tartibga solish usuli va natijasi sifatida tushunamiz, chunki uning obyektlari xarakterli xususiyatga ega bo'lgan aqliy asoslar bo'lib, ularning shakllanishi asosan abstraksiya shakli bilan belgilanadi, uning modeli konseptning o'zi tomonidan oldindan belgilab qo'yilgan. Shunday qilib, u nafaqat o'z obyektini tavsiflaydi, balki uni quradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека. / Н. Д. Арутюнова. - М.:1999.
2. Бабушкин, А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А.П. Бабушкин. - Воронеж: 1996. -С. 148.
3. Болдырев, Н.Н. Концептуальные структуры и языковые значения / Н.Н. Болдырев //

Филология и культура: Материалы международной конференции / отв. ред. Н.Н. Болдырев. -Тамбов: 1999. -С.62-69.

4. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И.Карасик. -М.: 2004

5. Кубрякова, Е. Краткий словарь когнитивных терминов. - М.: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. -С. 245.

6. Ляпин, С. Х. Концептология: к становлению подхода / С. Х. Ляпин // Концепты. Научные труды центрконцепта. - Архангельск: 1997. - Вып. №1.-С. 5-71.

7.Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб.пособие для студ.высш.учеб.заведений. - М.: Издательский центр Академия. -2001. - С.208.

8. Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учебное пособие / В.А. Маслова. - М.: 2004. -С.72-76

9. Никитин, М.В. Основы лингвистической теории значения / М.В. Никитин. -М.: 1988. 32-37

10. Попова, З.Д., Стернин, И.А. «Слабые места» публикаций по когнитивной лингвистике (к проблеме унификации и стабилизации лингвокогнитивной терминологии) / З.Д. Попова, И.А. Стернин // Язык.Этнос. Картина мира: Сборник научных трудов / отв. ред. М.В. Пименова. -Кемерово: 2003. - С. 16-23.

11. Попова, З. Д., Стернин, И. А. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин. -Воронеж: 2003. -С. 17-21

12. Пименова, М. В. Душа и дух: особенности концептуализации / М.В. Пименова. -Кемерово: 2004. - С.62-68

13. Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. - М.: 1997. - С. 824.

14. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. -2001. - № 1. -С.64-72

15. Воркачев, С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С.Г. Воркачев. - М.: 2004.

16. Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. - М.: 1997. -С.97-102.